

★ FREE DEMO

GPSC CLASS 1/2 MAINS 2026

Smart PDF Course — Free 20-Page Demo Sample

SUBJECT

જનરલ સ્ટડીઝ પેપર-

General Studies Paper III

- 20-page sample from the full handbook
- Original Gujarati typography preserved
- Buy full course for complete access — all subjects

FULL COURSE PRICE

Regular ~~Rs. 4,999~~

Rs. 299

-94%

BUY NOW Rs. 299

rzp.io/rzp/gpsc-rocket-2026

ભારતીય અર્થતંત્ર, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી, પર્યાવરણ અને આપત્તિ

GPSC Class 1 & 2 Mains: General Studies – Paper III (સંપૂર્ણ મેગા હેન્ડબુક)

ભારતીય અર્થતંત્ર, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી, પર્યાવરણ
અને આપત્તિ વ્યવસ્થાપન માટેનો વ્યાપક અભ્યાસક્રમ

WRITTEN BY

JOBPDFBOOK ACADEMY

JOBPDFBOOK ACADEMY

First Edition • 2026

GPSC Class 1 & 2 Mains: General Studies – Paper III (સંપૂર્ણ મેગા હેન્ડબુક)

Copyright © 2026 JOBPDFBOOK ACADEMY

Published by JOBPDFBOOK ACADEMY

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, distributed,
or transmitted in any form or by any means without prior written permission.

First Edition · 2026 · JOBPDFBOOK ACADEMY

વિષય-સૂચિ

01 પ્રકરણ ૧: GPSC પેપર-III ની બ્લુપ્રિન્ટ અને તૈયારીની વ્યૂહરચના

આ પ્રકરણમાં અભ્યાસક્રમનું વિગતવાર વિશ્લેષણ અને મુખ્ય પરીક્ષાના બદલાતા વલણો વિશે સમજ આપવામાં આવી છે.

02 પ્રકરણ ૨: આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસના પાયાના ખ્યાલો

અર્થતંત્રના મૂળભૂત પાસાઓ અને આર્થિક વિકાસના વિવિધ માપદંડોની વિગતવાર ચર્ચા.

03 પ્રકરણ ૩: સમાવેશી વૃદ્ધિ અને ટકાઉ વિકાસ સમાજના છેવાડાના માનવી સુધી વિકાસ પહોંચાડવાની વ્યૂહરચના અને ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યો.

04 પ્રકરણ ૪: ભારતમાં આર્થિક આયોજન અને NITI Aayog

આયોજન પંચથી લઈને NITI Aayog સુધીની ભારતની આર્થિક મુસાફરી અને સહકારી સંઘવાદ.

05 પ્રકરણ ૫: જાહેર નાણાં અને ભારતીય કર વ્યવસ્થા

કેન્દ્ર અને રાજ્યોના નાણાકીય સંબંધો, કર સુધારાઓ અને રાજકોષીય નીતિની વિસ્તૃત સમજ.

06 પ્રકરણ ૬: મોનેટરી પોલિસી અને RBI

નાણાકીય સ્થિરતા જાળવવામાં RBI ની ભૂમિકા અને કુળાવાનું નિયંત્રણ.

07 પ્રકરણ ૭: પબ્લિક ફાઇનાન્સિયલ મેનેજમેન્ટ અને ટેકનોલોજી

સરકારી નાણાંની પારદર્શિતા માટે PFMS અને બજેટ પ્રક્રિયા.

08 પ્રકરણ ૮: ગુજરાતનું અર્થતંત્ર: પરિચય અને ઔદ્યોગિક નીતિ

ગુજરાતના આર્થિક વિકાસના મોડલ અને ઔદ્યોગિક રોકાણની વિગતો.

09 પ્રકરણ ૯: ગુજરાતમાં માળખાગત સુવિધાઓ અને ઉર્જા ક્ષેત્ર

પોર્ટલેડ ડેવલપમેન્ટ અને રિન્યુએબલ એનર્જીમાં ગુજરાતનું નેતૃત્વ.

10 પ્રકરણ ૧૦: ભારતીય કૃષિ: પડકારો અને આધુનિકીકરણ

ખેતી ક્ષેત્રે ઉત્પાદકતા વધારવા માટેના ટેકનિકલ હસ્તક્ષેપ.

11 પ્રકરણ ૧૧: પ્રાકૃતિક ખેતી અને જૈવિક ખેતી

ટકાઉ કૃષિ માટે પરંપરાગત અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓનું મિશ્રણ.

12 પ્રકરણ ૧૨: કૃષિ માર્કેટિંગ અને ખેડૂતોની આવક

એપીએમસી સુધારા, e-NAM અને ખેડૂત ઉત્પાદક સંગઠનો (FPOs).

13 પ્રકરણ ૧૩: ગ્રામીણ વિકાસ અને સહકારી ચળવળ

ગુજરાતની સહકારી શક્તિ અને ગ્રામીણ માળખાકીય વિકાસ.

14 પ્રકરણ ૧૪: ખાદ્ય સુરક્ષા અને ફૂડ પ્રોસેસિંગ

ભારતમાં ભૂખમરો નાબૂદ કરવાની વ્યૂહરચના અને મૂલ્યવર્ધન.

15 પ્રકરણ ૧૫: વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી: ભારતનું વિઝન

ઐતિહાસિક વિકાસથી લઈને ભાવિ નીતિઓ સુધીની સફર.

16 પ્રકરણ ૧૬: કૃત્રિમ બુદ્ધિ (AI) અને મશીન લર્નિંગ

ચોથી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ અને AI ના વહીવટી ઉપયોગો.

17 પ્રકરણ ૧૭: ક્વોન્ટમ ટેકનોલોજી અને નેનોટેકનોલોજી

પાયાના પદાર્થ વિજ્ઞાનથી લઈને સુપરકોમ્પ્યુટિંગ સુધી.

18 પ્રકરણ ૧૮: ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કોમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજી (ICT)

કનેક્ટિવિટીના માધ્યમથી ડિજિટલ સશક્તિકરણ.

19 પ્રકરણ ૧૯: બાયોટેકનોલોજી અને હેલ્થકેર

જીવન વિજ્ઞાનના સુધારા અને ફાર્મા ઇન્ડસ્ટ્રી.

20 પ્રકરણ ૨૦: ભારતની અવકાશ નીતિ અને ઇસરો (ISRO)

અવકાશ સંશોધન ક્ષેત્રે ભારતનું વધતું વર્ચસ્વ.

21 પ્રકરણ ૨૧: સ્પેસ ઇકોનોમી અને ભાવિ પ્રોજેક્ટ્સ

અવકાશ ક્ષેત્રનું વ્યવસાયીકરણ અને ટેકનોલોજી ટ્રાન્સફર.

22 પ્રકરણ ૨૨: સાયબર સુરક્ષા અને ડેટા સુરક્ષા

ડિજિટલ યુગના જોખમો અને કાનૂની સંરક્ષણ.

23 પ્રકરણ ૨૩: આંતરિક સુરક્ષામાં ટેકનોલોજી

સરહદ સંરક્ષણ અને આંતરિક સુરક્ષા માટે આધુનિક સાધનો.

24 પ્રકરણ ૨૪: પર્યાવરણ અને ન્યુનતમ ઇકોલોજી

પર્યાવરણીય સંતુલન અને જૈવવિવિધતાના પાયાના ખ્યાલો.

25 પ્રકરણ ૨૫: આબોહવા પરિવર્તન: વૈશ્વિક પડકાર

ગ્લોબલ વોર્મિંગની અસરો અને આંતરરાષ્ટ્રીય વાટાઘાટો.

26 પ્રકરણ ૨૬: નેટ જીરો અને ગ્રીન હાઇડ્રોજન મિશન

કાર્બન તટસ્થતા તરફ ભારતનું પ્રયાણ.

27 પ્રકરણ ૨૭: પરિપત્ર અર્થતંત્ર અને ESG માપદંડો

સંસાધનોનો પુનઃઉપયોગ અને કોર્પોરેટ જવાબદારી.

28 પ્રકરણ ૨૮: ભારત અને ગુજરાતના પર્યાવરણીય સંસાધનો

રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાનો, અભયારણ્યો અને રામસર સાઇટ્સની વિગતો.

29 પ્રકરણ ૨૯: પર્યાવરણીય કાયદા અને સંસ્થાઓ

વૈધાનિક માળખું અને ન્યાયિક હસ્તક્ષેપ.

30 પ્રકરણ ૩૦: આપત્તિ વ્યવસ્થાપન: માળખું અને ચક્ર

આપત્તિ પૂર્વે અને પછીની વ્યુહરચનાઓ.

31 પ્રકરણ ૩૧: કુદરતી આપત્તિઓ: ભૂકંપ, વાવાઝોડું અને પૂર

ગુજરાત માટે મહત્વની ભૌગોલિક આપત્તિઓનું વિશ્લેષણ.

32 પ્રકરણ ૩૨: માનવસર્જિત અને તકનીકી આપત્તિઓ

ઔદ્યોગિક અકસ્માતો અને સુરક્ષાના માપદંડો.

33 પ્રકરણ ૩૩: આપત્તિ સ્થિતિસ્થાપક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર (CDRI)

આધુનિક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરને આપત્તિ સામે સુરક્ષિત બનાવવાની પહેલ.

34 પ્રકરણ ૩૪: મુખ્ય પરીક્ષા ઉત્તર લેખન માસ્ટરકલાસ

અસરકારક લેખન દ્વારા મહત્તમ ગુણ મેળવવાની કળા.

35 પ્રકરણ ૩૫: મોડેલ આન્સર બેંક અને કેસ સ્ટડીઝ

સંભવિત પ્રશ્નો અને તેના આદર્શ જવાબોની પ્રેક્ટિસ.

01

CHAPTER · 01

પ્રકરણ ૧: GPSC પેપર-III ની બ્લુપ્રિન્ટ અને તૈયારીની વ્યૂહરચના

આ પ્રકરણમાં અભ્યાસક્રમનું વિગતવાર વિશ્લેષણ અને મુખ્ય પરીક્ષાના બદલાતા વલણો વિશે સમજ આપવામાં આવી છે.

19 મિનિટનું વાચન

પ્રકરણ ૧: GPSC પેપર-III ની બ્લુપ્રિન્ટ અને તૈયારીની વ્યૂહરચના

GPSC વર્ગ ૧ અને ૨ ની મુખ્ય પરીક્ષામાં 'સામાન્ય અભ્યાસ - ૩' (General Studies – Paper III) એ એક એવું નિર્ણાયક પેપર છે જે ઉમેદવારની વહીવટી ક્ષમતા અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમની કસોટી કરે છે. આ પેપરમાં મુખ્યત્વે ત્રણ સ્તંભો છે: ભારતીય અર્થતંત્ર અને આયોજન, વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી, તથા પર્યાવરણ અને આપત્તિ વ્યવસ્થાપન. આ વિષયો માત્ર પાઠ્ય-પુસ્તકીય જ્ઞાન પર આધારિત નથી, પરંતુ તેમાં ગતિશીલતા (Dynamism) વધારે હોવાથી વર્તમાન પ્રવાહો સાથેનું જોડાણ અનિવાર્ય બને છે. ૨૦૨૬ની પરીક્ષાઓના બદલાતા માળખામાં, આંકડાકીય ચોકસાઈ અને નીતિશાસ્ત્ર આધારિત ટેકનોલોજીકલ પૃથ્થકરણ એ સફળતાની ચાવી છે. આ પ્રકરણ તમને પેપર-III ના દરેક પાસાને સમજવા અને તેને ઉચ્ચ ગુણ મેળવવાની તકમાં ફેરવવા માટે સજ્જ કરશે.

મુખ્ય નિષ્કર્ષ (Key Takeaway): જીપીએસસી પેપર-૩ માં સફળતાનો માર્ગ 'કરંટ અફેર્સ' ને 'સ્ટેટિક સિલેબસ' સાથે સાંકળીને, ખાસ કરીને ગુજરાતના આર્થિક અને ટેકનોલોજીકલ ડેટાનો ઉપયોગ કરીને તૈયાર કરવામાં આવેલી મજબૂત ઉત્તરલેખન શૈલીમાં રહેલો છે.

૧. અભ્યાસક્રમનું ઊંડાણપૂર્વક વિભાજન

જીપીએસસી પેપર-૩ નો અભ્યાસક્રમ પ્રથમ દ્રષ્ટિએ વિશાળ લાગે છે, પરંતુ તેનું તાર્કિક વિભાજન તેને અત્યંત સ્કોરિંગ બનાવે છે. આ પેપર ૧૫૦ ગુણનું હોય છે, જેમાં અર્થતંત્ર, વિજ્ઞાન-ટેકનોલોજી અને પર્યાવરણના પ્રશ્નો વચ્ચે સમતુલા જાળવવામાં આવે છે. અર્થતંત્ર વિભાગમાં ભારતની **મેક્રોઈકોનોમિક સ્ટેબિલિટી**, રાજ્યની રાજકોષીય નીતિ અને કૃષિ ક્ષેત્ર પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી વિભાગ હવે માત્ર 'ઈતિહાસ' સુધી સીમિત નથી, પરંતુ તેમાં **AI ગવર્નન્સ**, **બાયોકેમિસ્ટ્રી** અને **ડ્રોન ટેકનોલોજી (UAV)** જેવા ઉભરતા ક્ષેત્રોનું પ્રભુત્વ વધ્યું છે.

અભ્યાસક્રમની તૈયારી કરતી વખતે 'સિલેબસ કી-વર્ડ્સ' પર નજર રાખવી જરૂરી છે. ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે સિલેબસમાં 'ભારતીય અર્થતંત્ર' લખ્યું હોય, ત્યારે તેમાં **ગ્રોસ વેલ્યુ એડેડ (GVA)** અને **રાજકોષીય ખાધ (Fiscal Deficit)** જેવા તકનીકી શબ્દોનો ઉપયોગ તમારા જવાબને ગંભીરતા આપે છે. પર્યાવરણ વિભાગમાં હવે પરંપરાગત પ્રદૂષણના બદલે **કાર્બન ફૂટપ્રિન્ટ**, **ગ્રીન બોન્ડ્સ** અને **સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (SDGs)** ના અમલીકરણ પરથી પ્રશ્નો પૂછવાનું વલણ વધ્યું છે. આપત્તિ વ્યવસ્થાપનમાં સેન્ડાઈ ફ્રેમવર્ક અને GSDMA ના પ્રોટોકોલ વિશેની જાણકારી તમને અન્ય ઉમેદવારોથી અલગ પાડે છે.

૧.૧ વિષયવાર મહત્વ અને વેઈટજનું વિશ્લેષણ

નીચે મુજબનું ટેબલ પેપર-III ના વિવિધ ઘટકોનું વિભાજન દર્શાવે છે:

વિષય વિભાગ	અપેક્ષિત ગુણ	મુખ્ય મુદ્દાઓ	મહત્વના સ્ત્રોત
TABLE 1			
ભારતીય અર્થતંત્ર	૫૦-૬૦	બજેટ, આર્થિક સર્વેક્ષણ, કૃષિ, ઉદ્યોગ, GST, બેંકિંગ	કેન્દ્રીય અને રાજ્ય બજેટ, આર્થિક સર્વેક્ષણ ૨૦૨૩-૨૪
વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી	૪૦-૫૦	સ્પેસ (ISRO), ડિજિટલ ઇન્ડિયા, AI, જૈવ-ટેકનોલોજી, ઊર્જા	DST વાર્ષિક અહેવાલ, ISRO મિશન ડેટા
પર્યાવરણ અને ભૂગોળ	૨૫-૩૦	આબોહવા પરિવર્તન, જૈવવિવિધતા, સંરક્ષણ કાયદા, COP-28	MoEFCC રિપોર્ટ્સ, IPCC નીતિઓ
આપત્તિ વ્યવસ્થાપન	૧૫-૨૦	સંકટ ન્યુનીકરણ, ડિઝાસ્ટર એક્ટ, રાહત અને બચાવ	NDRF/GSDMA ગાઈડલાઈન્સ, NDMA મોડ્યુલ્સ

૧.૨ સિલેબસના 'હિડન' કી-વર્ડ્સની ઓળખ

ઘણીવાર ઉમેદવારો સિલેબસને ઉપરછલ્લી રીતે વાંચે છે, પરંતુ આયોગના પ્રશ્નો ઊંડાણમાં હોય છે. 'જિઓસ્પેશિયલ ડેટા' અથવા 'લિગ્નાઇટ ગેસિફિકેશન' જેવા શબ્દો જ્યારે સિલેબસમાં હોય, ત્યારે તેનું અર્થતંત્રમાં ડાયરેક્ટ ઈમ્પેક્ટ પૂછાઈ શકે છે. ગુજરાતના સંદર્ભમાં 'ગિફ્ટ સિટી (GIFT City)' ને માત્ર ફાઈનાન્સ સેન્ટર તરીકે જોવાના બદલે તેને એક **સ્ટાર્ટઅપ ઇકોસિસ્ટમ** અને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય સેવાઓના કેન્દ્ર તરીકે સમજવું જરૂરી છે. તેવી જ રીતે, કૃષિમાં માત્ર 'ખેતી' નહીં પણ **લઘુત્તમ ટેકના ભાવ (MSP)** ની રાજકીય અને આર્થિક અસરો અને **ઈ-નામ (e-NAM)** દ્વારા બજારનું ડિજિટલાઈઝેશન સમજવું અનિવાર્ય છે.

Important: જે તે વર્ષનું 'ગુજરાત સરકારનું સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા પુસ્તક' (Socio-Economic Review of Gujarat) એ આ પેપર માટે સૌથી પવિત્ર દસ્તાવેજ ગણવો જોઈએ. તેમાં આપેલા આંકડાઓ જ આખરી ગણાશે.

Case Study: 'ગિફ્ટ સિટી' અને સ્માર્ટ અર્થતંત્ર

ગાંધીનગર ખાતેનું ગુજરાત ઇન્ટરનેશનલ ફાઇનાન્સ ટેક-સિટી (GIFT City) એ માત્ર રિયલ એસ્ટેટ પ્રોજેક્ટ નથી, પરંતુ તે ભારતના બહારના દેશો સાથેના વેપાર (BoP) ને સંતુલિત કરવા માટેનું એક કાર્યક્ષમ 'ઓફ્ફશોર સેન્ટર' છે. જ્યારે અર્થતંત્રના પેપરમાં શહેરી માળખાકીય સુવિધાઓ વિશે પૂછાય, ત્યારે ગિફ્ટ સિટીના 'ડિસ્ટ્રિક્ટ કુલિંગ સિસ્ટમ' અને 'ઓટોમેટેડ વેસ્ટ કલેક્શન' ના ઉદાહરણો આપવાથી ટેકનોલોજી અને ઇકોનોમિનો સુમેળ સાધી શકાય છે. આ કેસ સ્ટડી સાબિત કરે છે કે કેવી રીતે ટેકનોલોજીના ઉપયોગથી ઇનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટ (ITC) અને પારદર્શિતા વધારી શકાય છે.

૨. પરીક્ષાની માંગ અને તૈયારીનું આયોજન

GPSC મુખ્ય પરીક્ષામાં ઉત્તરની લંબાઈ કરતાં તેની ગુણવત્તા અને તેમાં સમાવિષ્ટ તથ્યોનું ભારણ વધુ હોય છે. પેપર-III માટેની તૈયારીમાં 'નક્કર આંકડા' અને 'વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ' વચ્ચે પુલ બનાવવાની જરૂર છે. ઉમેદવારોએ સમજવું પડશે કે પ્રશ્ન પૂછનાર વ્યક્તિ તમારી પાસે માત્ર વ્યાખ્યા નથી માંગતી, પરંતુ તે સમસ્યાનું સમાધાન અને ભવિષ્યની દિશા માંગે છે. દાખલા તરીકે, જો સવાલ 'ભારતમાં બેરોજગારી' પર હોય, તો તમારે ગિગ ઇકોનોમી (Gig Economy) માં ઉભરી રહેલી તકો અને પડકારોનો ઉલ્લેખ કરવો જ પડે.

તૈયારીની પ્રક્રિયાને ત્રણ મુખ્ય તબક્કામાં વહેંચી શકાય:

- ૧. સૈદ્ધાંતિક સ્પષ્ટતા (Static Foundation):** બેઝિક એનસીઈઆરટી (NCERT) અને પ્રમાણભૂત સંદર્ભ પુસ્તકો દ્વારા મૂળભૂત ખ્યાલો જેમ કે રેપો રેટ (Repo Rate), બેલેન્સ ઓફ પેમેન્ટ્સ (BoP) અને બાયોડાયવર્સિટી હોટસ્પોટ્સ સમજો.
- ૨. ડેટા ઇન્ટિગ્રેશન (Data Integration):** નીતિ આયોગના અહેવાલો, SDG ઇન્ડિયા ઇન્ડેક્સ અને ગુજરાત બજેટમાંથી આંકડાઓ લઈને તેને સિલેબસના મુદ્દાઓ સાથે જોડો.
- ૩. આન્સર રાઈટિંગ અને સ્ટ્રક્ચરિંગ:** ૧૫ માર્ક્સ અને ૧૦ માર્ક્સના પ્રશ્નો માટે ફ્લોચાર્ટ, નકશા અને ડાયાગ્રામનો ઉપયોગ કરીને ઉત્તરની પ્રસ્તુતિ સુધારો.

૨.૧ અર્થતંત્ર માટે આંકડાકીય અભિગમ

અર્થતંત્રના પ્રશ્નોમાં જો તમે અસ્પષ્ટ ભાષાનો ઉપયોગ કરશો તો માર્ક્સ ઓછા મળશે. તેના બદલે ચોક્કસ આંકડાઓનો ઉપયોગ કરો. ઉદાહરણ તરીકે, 'ગુજરાતમાં કૃષિનો વિકાસ થયો છે' લખવાને બદલે 'ગુજરાતે છેલ્લા દાયકામાં કૃષિ ક્ષેત્રે ૮% થી વધુનો સરેરાશ વિકાસ દર હાંસલ કર્યો છે' એવું લખવું વધુ પ્રભાવી છે. ૨૦૨૪-૨૫ ના કેન્દ્રીય બજેટના મુખ્ય સ્તંભો જેમ કે 'વિકસિત ભારત @ 2047' માટેના લક્ષ્યાંકો અને ડિજિટલ પબ્લિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર (DPI) પરના ભારને તમારા જવાબોમાં વણી લેવા જોઈએ.

૨.૨ વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં કરંટ અફેર્સનું મહત્ત્વ

આ વિષય સંપૂર્ણપણે ગતિશીલ છે. વર્ષ ૨૦૨૬ માટેની મુખ્ય પરીક્ષામાં તમારે નીચેના મુદ્દાઓ પર ઊંડો અભ્યાસ કરવો પડશે:

ગગનયાન મિશન: ભારતના પ્રથમ માનવ સંહિત સ્પેસ મિશનની ટેકનિકલ અને વ્યૂહાત્મક અસરો.

સેમિકન્ડક્ટર પોલિસી ૨૦૨૨-૨૭: ગુજરાત કેવી રીતે સેમિકન્ડક્ટર હબ બની રહ્યું છે અને તેનાથી રોજગારી પર અસર.

AI ગવર્નન્સ અને ડીપ ફેક (Deepfake): આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સના નૈતિક પડકારો અને તેના નિયમન માટેના વૈશ્વિક પ્રયાસો.

નેનો-ટેકનોલોજી અને જીન એડિટિંગ: કૃષિ અને આરોગ્ય ક્ષેત્રે તેના ક્રાંતિકારી ફેરફારો.

Pro Tip: તમારા સાયન્સ-ટેક જવાબોમાં હંમેશા એ દર્શાવો કે કોઈ ચોક્કસ ટેકનોલોજી સામાન્ય માનવીના જીવનમાં કેવી રીતે **ઈ-ગવર્નન્સ (e-Governance)** દ્વારા સુધારો લાવી શકે છે.

૨.૩ આન્સર રાઈટિંગ ફ્રેમવર્ક (The 5-Point Formula)

દરેક જવાબ વખતે નીચેના માળખાને અનુસરવાનો પ્રયાસ કરો:

- પ્રસ્તાવના:** વર્તમાન સંદર્ભ અથવા વ્યાખ્યા સાથે શરૂઆત (૨૦-૨૫ શબ્દો).
- પશ્ચાદભૂમિ/ડેટા:** તાજેતરના આંકડા અથવા રિપોર્ટનો સંદર્ભ (નીતિ આયોગ, RBI વગેરે).
- મુખ્ય વિષયવસ્તુ:** સકારાત્મક અને નકારાત્મક પાસાઓ અથવા પડકારો.
- ઉકેલ/Way Forward:** સરકારની યોજનાઓ અને તમારા મૌલિક સૂચનો.
- નિષ્કર્ષ:** આશાવાદી અને ભવિષ્યલક્ષી અંત.

૩. ગુજરાતી માધ્યમમાં સ્ટાન્ડર્ડ પરિભાષાનો ઉપયોગ

ગુજરાતી માધ્યમના ઉમેદવારો સામે મોટો પડકાર અંગ્રેજી ટેકનિકલ શબ્દોનું યોગ્ય ગુજરાતી અનુવાદ અને તેનો સચોટ ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. GPSC પેપર-III માં જો તમે અર્થતંત્ર કે વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દોનો ખોટો ઉપયોગ કરો, તો જવાબની ગુણવત્તા ઘટે છે. ઉદાહરણ તરીકે, 'સર્વગ્રાહી વિકાસ' એ 'Inclusive Growth' માટેનો સ્ટાન્ડર્ડ શબ્દ છે. જો તમે તેના બદલે લોકભાષાના શબ્દો વાપરો, તો ગંભીરતા જણાતી નથી.

તમારે તમારા શબ્દભંડોળમાં **મેક્રોઈકોનોમિક સ્ટેબિલિટી, ઈનપુટ ટેક્સ ક્રેડિટ, સાર્વજનિક દેવું (Public Debt)** જેવા શબ્દોને આત્મસાત કરવા પડશે. યાદ રાખો, ગુજરાતી લેખનમાં અંગ્રેજી શબ્દોને કૌંસમાં લખવાની છૂટ હોય છે, પરંતુ તેનો અતિશય ઉપયોગ ટાળવો જોઈએ.

૩.૧ મહત્વના ગુજરાતી પારિભાષિક શબ્દોની યાદી

અંગ્રેજી શબ્દ	પ્રમાણિત ગુજરાતી અનુવાદ	ઉપયોગનું ઉદાહરણ
TABLE 2		
Fiscal Deficit	રાજકોષીય ખાધ	બજેટમાં રાજકોષીય ખાધનું જીડીપીના ૪.૫% સુધીનું લક્ષ્ય...
Sustainable Development	ટકાઉ/સતત વિકાસ	પંચામૃત લક્ષ્યાંકો ટકાઉ વિકાસ માટે અનિવાર્ય છે.
Cyber Security	સાયબર સુરક્ષા	ડિજિટલ અર્થતંત્ર માટે સાયબર સુરક્ષા એ મુખ્ય સ્તંભ છે.
Food Processing	ખાદ્ય સંસ્કરણ	કૃષિમાં મૂલ્યવર્ધન માટે ફૂડ પ્રોસેસિંગ એકમો વધારવા...

અંગ્રેજી શબ્દ	પ્રમાણિત ગુજરાતી અનુવાદ	ઉપયોગનું ઉદાહરણ
Disaster Mitigation	આપત્તિ ન્યુનીકરણ	સેન્ડાઈ ફ્રેમવર્ક આપત્તિ ન્યુનીકરણ પર ભાર મૂકે છે.

૩.૨ ભાષાકીય શુદ્ધતા અને પ્રસ્તુતિ

પેપર-III માં ભાષા પ્રવાહિત હોવી જોઈએ પરંતુ અલંકારિક હોવી જરૂરી નથી. અહીં તથ્ય (Fact) અને તર્ક (Logic) નું પ્રાધાન્ય છે. જ્યારે તમે **બ્લોકચેન (Blockchain)** ટેકનોલોજી વિશે લખતા હોવ, ત્યારે તેને 'ક્રિપ્ટોકોરન્સી' પૂરતું સીમિત રાખવાને બદલે તેના સુરક્ષિત ડેટા મેનેજમેન્ટ અને સપ્લાય ચેઈન મોનિટરિંગના ફાયદાઓ સમજાવવા જોઈએ. તેવી જ રીતે, પર્યાવરણના મુદ્દાઓમાં **કાર્બન ફૂટપ્રિન્ટ** ઘટાડવા માટેના 'લાઇફસ્ટાઇલ ફોર એન્વાયરમેન્ટ' (LiFE) અભિયાનનો ઉલ્લેખ ગુજરાતીમાં અસરકારક રીતે થવો જોઈએ.

Warning: ભાષાના ઓઠા હેઠળ ક્યારેય અચોક્કસ ડેટા ન લખો. જો તમને કોઈ આંકડો યાદ ન હોય, તો "તાજેતરના અહેવાલો મુજબ" કહીને અંદાજિત જ્ઞાન આપવું વધુ સારું છે, ખોટો આંકડો લખવા કરતાં.

Case Study: ગુજરાતી પરિભાષાનો પ્રભાવ

એક ઉમેદવારે જવાબમાં લખ્યું: "સરકાર ખેડૂતોને ભાવ વધારીને આપે છે." જ્યારે બીજા ઉમેદવારે લખ્યું: "સરકાર **લઘુત્તમ ટેકના ભાવ (MSP)** દ્વારા ખેડૂતોને કિંમતોના જોખમ સામે સુરક્ષા પ્રદાન કરે છે અને **ઈ-નામ (e-NAM)** દ્વારા પારદર્શક માર્કેટિંગ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પૂરું પાડે છે." ચોક્કસપણે, બીજા ઉમેદવારે ૧૦ માંથી ઓછામાં ઓછા ૨ ગુણ વધુ મળશે કારણ કે તેણે યોગ્ય તકનીકી પરિભાષા અને યોજનાનું નામ વાપર્યું છે.

૪. ગુજરાતના વિકાસલક્ષી મોડેલનું વિશ્લેષણ

GPSC ની પરીક્ષા હોવાથી 'ગુજરાત મોડેલ' ના આર્થિક અને ટેકનોલોજીકલ પાસાઓ વિશે માહિતી હોવી અનિવાર્ય છે. પેપર-III માં ઓછામાં ઓછા ૩૦-૪૦% પ્રશ્નો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ગુજરાતના સંદર્ભમાં હોઈ શકે છે. અહીં તમારે રાજ્યની વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સ્થિતિ અને તેના ઔદ્યોગિક ઇતિહાસને વર્તમાન નીતિઓ સાથે સાંકળવો પડશે.

૪.૧ ગુજરાતની આર્થિક શક્તિ અને પડકારો

ગુજરાત એ ભારતનું 'મેન્યુફેક્ચરિંગ હબ' ગણાય છે. રાજ્યમાં **ધોલેરા SIR** (Special Investment Region) અને **ગિફ્ટ સિટી** જેવા પ્રોજેક્ટ્સ ભવિષ્યના ભારતની ઝાંખી કરાવે છે. પરંતુ આર્થિક પાસાઓ સાથે તમારે સામાજિક પડકારો જેવા કે 'પોષણની સ્થિતિ' અને 'શિક્ષણનો ગુણવત્તા આંક' (Human Development Index ના સંદર્ભમાં) પણ સમજવા પડશે.

ગુજરાત અર્થતંત્રના મુખ્ય પાયા:

- ૧. ઔદ્યોગિક વિવિધતા:** ફાર્માસ્યુટિકલ્સ, કેમિકલ્સ, હીરા ઉદ્યોગ અને કાપડ.
- ૨. પોર્ટ-લેડ ડેવલપમેન્ટ:** ૧૬૦૦ કિમી લાંબો દરિયાકિનારો અને ખાનગી બંદરો (મુન્દ્રા, હજીરા વગેરે) ની કુલ નિકાસમાં ભૂમિકા.
- ૩. રિન્યુએબલ એનર્જી:** સોલાર અને વિન્ડ પોલિસી, કચ્છનું હાઇબ્રિડ રિન્યુએબલ એનર્જી પાર્ક.
- ૪. માળખાગત સુવિધાઓ:** પીએમ ગતિ શક્તિ અંતર્ગત રાજ્યના ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનું આયોજન.

૪.૨ પર્યાવરણીય સંદર્ભ: ગુજરાતની રામસર સાઇટ્સ

પર્યાવરણ વિભાગમાં ગુજરાતમાં આવેલી રામસર સાઇટ્સ (જેમ કે નળ સરોવર, થોળ, વઢવાણ અને ખીજડીયા) નું ભૌગોલિક અને ઇકોલોજીકલ મહત્વ સમજવું જરૂરી છે. દરિયાકાંઠાના પ્રદેશોમાં મેન્ગ્રોવ્સ ઇકોસિસ્ટમ અને તેના દ્વારા થતું બ્લુ કાર્બન સંગ્રહ એ જિઓપોલિટિક્સ અને પર્યાવરણનો સંગમ છે.

Case Study: ધોલેરા SIR - સ્માર્ટ સિટીનું ભવિષ્ય

ધોલેરા સ્પેશિયલ ઇન્વેસ્ટમેન્ટ રીજન એ સિંગાપોર કરતા પણ મોટું આયોજિત શહેર છે. અર્થતંત્રના પ્રશ્નમાં જ્યારે ઔદ્યોગિક પ્રદૂષણ અને તેના નિવારણ વિશે પૂછાય, ત્યારે 'ધોલેરા' ના 'એફલુઅન્ટ ટ્રીટમેન્ટ પ્લાન્ટ' (CETP) અને 'સ્માર્ટ પાવર ગ્રીડ' નો ઉલ્લેખ એ સાબિત કરે છે કે તમે રાજ્યની પ્રગતિશીલ યોજનાઓથી વાકેફ છો.

Note: ગુજરાતના કોઈપણ પ્રોજેક્ટનો ઉલ્લેખ કરો ત્યારે તેનાથી થતો **GVA** (Gross Value Added) માં વધારો અને રોજગારી સર્જનના પાસાને ભૂલશો નહીં.

૫. સંયુક્ત રાષ્ટ્રના લક્ષ્યાંકો (SDGs) અને ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્ય

પેપર-III ના કોઈપણ ઉત્તરમાં જો તમે ૧૭ સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (SDGs) માંથી જે તે વિષયને અનુરૂપ ગોલનો ઉલ્લેખ કરો છો, તો તમારા જવાબનું વૈશ્વિક સ્તરે મૂલ્ય વધે છે. ભારત ૨૦૩૦ સુધીમાં આ લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવા માટે કટિબદ્ધ છે.

૫.૧ વિષયવાર SDG ની જોડાણ ક્ષમતા

પેપર-III નો મુદ્દો	સંબંધિત SDG	મહત્વનું કી-વર્ડ
TABLE 3		
ગરીબી અને ભૂખમરો	SDG 1 & 2	ખાદ્ય સુરક્ષા, પ્રધાનમંત્રી ગરીબ કલ્યાણ અન્ન યોજના
સ્વચ્છ ઊર્જા	SDG 7	સોલાર પાવર, ઇથેનોલ બ્લેન્ડિંગ, ગ્રીન હાઈડ્રોજન
ઉદ્યોગ અને ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર	SDG 9	આત્મનિર્ભર ભારત, ગતિ શક્તિ, સ્ટાર્ટઅપ ઇન્ડિયા
આબોહવા પરિવર્તન	SDG 13	પંચામૃત લક્ષ્ય (Net Zero by 2070), ક્લાયમેટ એક્શન
વનસ્પતિ અને જૈવવિવિધતા	SDG 15	મિશન લાઈફ (LIFE), નિકાસ નિયંત્રણ, વનીકરણ અભિયાન

૫.૨ ન્યૂ ઇન્ડિયા @ 75 અને ૨૦૪૭ નો રોડમેપ

કેન્દ્રીય નાણા મંત્રાલય અને નીતિ આયોગ મુજબ, ભારત આગામી ૨૫ વર્ષના 'અમૃત કાળ' માં પ્રવેશ કરી ચૂક્યું છે. અર્થતંત્રના જવાબોમાં તમારે ૨૦૪૭ સુધીમાં ભારતને 'વિકસિત રાષ્ટ્ર' બનાવવા માટેની વ્યૂહરચનાના ભાગરૂપે નીચેના મુદ્દાઓ વણી લેવા જોઈએ:

ડિજિટલ પબ્લિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર (DPI): UPI, આધાર અને ડિજિટલ લોકર કેવી રીતે નાણાકીય સમાવેશ લાવી રહ્યા છે.

યુમન લેડ ડેવલપમેન્ટ: શ્રમ શક્તિમાં મહિલાઓની ભાગીદારી વધારવાના પ્રયાસો.

કૌશલ્ય ભારત (Skill India): ડેમોગ્રાફિક ડિવિડન્ડનો લાભ ખાંટવા માટે ટેકનિકલ શિક્ષણનો ફેલાવો.

૫.૩ ડેટા સોર્સિંગ અને પ્રમાણીકરણ

ઉમેદવારોએ હંમેશા ટાયર-૧ સ્ત્રોતોમાંથી જ ડેટા લેવો જોઈએ:

- ૧. આર્થિક સર્વેક્ષણ:** પાછલા વર્ષની કામગીરી અને આગામી વર્ષનું અનુમાન.
- ૨. બજેટ ભાષણ:** નવી અમલી બનેલી યોજનાઓ અને નાણાકીય ફાળવણી.
- ૩. RBI એન્યુઅલ રિપોર્ટ:** મોનિટરિંગ પોલિસી, કુગાવો અને બેંકિંગ સ્વાસ્થ્ય.
- ૪. IPCC અહેવાલ:** આબોહવા પરિવર્તન સંબંધિત વૈશ્વિક જોખમો અને ભારતની સ્થિતિ.

Important: Always confirm the latest details on the official NITI Aayog and Ministry of Finance websites before relying on them. ૨૦૨૬ માં જ્યારે તમે પરીક્ષા આપતા હોય, ત્યારે આંકડાઓ ૨૦૨૪ કે ૨૦૨૫ ના તાજા હોવા જોઈએ.

આ પ્રકરણનો પ્રથમ ભાગ અહીં પેપર-III ની બ્લુપ્રિન્ટ અને પાયાની જરૂરિયાતોને સ્પષ્ટ કરે છે. આગામી ભાગમાં આપણે વિષયવાર ઊંડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ અને ઉત્તરલેખનની આધુનિક પદ્ધતિઓ વિશે ચર્ચા કરીશું.

૨. નોટ્સ મેકિંગ અને કરંટ અફેર્સનું જોડાણ

GPSC મુખ્ય પરીક્ષાના સામાન્ય અભ્યાસ પેપર-III માં સફળતા મેળવવા માટે માત્ર માહિતીનું એકત્રીકરણ પૂરતું નથી, પરંતુ તે માહિતીનું વિશ્લેષણાત્મક જોડાણ અનિવાર્ય છે. અર્થતંત્ર, વિજ્ઞાન-ટેકનોલોજી અને પર્યાવરણ જેવા વિષયો અત્યંત ગતિશીલ છે, જ્યાં સ્થિર જ્ઞાન (Static Knowledge) અને ગતિશીલ જ્ઞાન (Current Affairs) વચ્ચેનો સેતુ જ તમને અન્ય ઉમેદવારોથી અલગ પાડે છે. નોટ્સ બનાવતી વખતે 'ટોપિક-વાઈઝ શોર્ટ નોટ્સ' પદ્ધતિ અપનાવવી જોઈએ, જેમાં દરેક મુદ્દા સાથે સંબંધિત વર્તમાન ઘટનાઓ, ડેટા અને સરકારી અહેવાલોનો સમાવેશ થાય.

કરંટ અફેર્સ માટે માત્ર છાપાં વાંચવા પૂરતા નથી; તેને સિલેબસના કીવર્ડ્સ સાથે સાંકળવા જરૂરી છે. દાખલા તરીકે, જો તમે **ગિગ ઇકોનોમી (Gig Economy)** વિશે વાંચતા હોવ, તો તેમાં NITI Aayog ના 'India's Booming Gig and Platform Economy' અહેવાલના આંકડાઓને ટાંકીને તેની સામાજિક સુરક્ષા અને આર્થિક અસરોનું વિશ્લેષણ કરવું જોઈએ. એવી જ રીતે, **ડ્રોન ટેકનોલોજી (UAV)** ના સમાચારોને કૃષિ (Drone in Agriculture - PM Kisan Drone) અને સંરક્ષણ ક્ષેત્ર સાથે જોડીને નોટ્સ તૈયાર કરવી જોઈએ. તમારી નોટ્સ એવી હોવી જોઈએ કે પરીક્ષાના છેલ્લા દિવસોમાં તમે ઝડપથી રિવિઝન કરી શકો.

તમારી નોટ્સમાં **ડિજિટલ પબ્લિક ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર (DPI)** અને **યુનિફાઈડ પેમેન્ટ્સ ઇન્ટરફેસ (UPI)** જેવા વિષયો માટે અલગથી ડેટા પેનલ બનાવો. ગુજરાતના સંદર્ભમાં, 'સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા' (Socio-Economic Review) માંથી પ્રાપ્ત આંકડાઓને સીધા જ મુખ્ય મુદ્દાઓ સાથે ટાંકો. આનાથી તમારા જવાબમાં સત્તાવાર પ્રમાણભૂતતા આવશે. યાદ રાખો કે GPSC ના પેપર-III માં જનરલ સ્ટેટમેન્ટ્સ કરતા ડેટા-બેઝડ આર્ગ્યુમેન્ટ વધુ ગુણ અપાવે છે.

કરંટ અફેર્સ અને સ્ટેટિક સિલેબસનું ઇન્ટિગ્રેશન ફ્રેમવર્ક

સિલેબસ ટોપિક	સ્ટેટિક કોન્સેપ્ટ	કરંટ અફેર્સ જોડાણ (૨૦૨૪-૨૬)	સત્તાવાર સ્ત્રોત
--------------	-------------------	-----------------------------	------------------

TABLE 4

સિલેબસ ટોપિક	સ્ટેટિક કોન્સેપ્ટ	કરંટ અફેર્સ જોડાણ (૨૦૨૪-૨૬)	સત્તાવાર સ્ત્રોત
ભારતીય અર્થતંત્ર	રાજકોષીય ખાધ (Fiscal Deficit)	કેન્દ્રીય બજેટ ૨૦૨૪-૨૫ ના લક્ષ્યાંકો	નાણા મંત્રાલય, ભારત સરકાર
વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી	ડીપ ફેક (Deepfake)	AI ગવર્નન્સ માટેના ગ્લોબલ પાર્ટનરશિપ નિર્ણયો	MEITY (ઇલેક્ટ્રોનિક્સ મંત્રાલય)
પર્યાવરણ	બ્લુ કાર્બન	મેન્ગ્રોવ ઇનિશિયેટિવ ફોર શોરલાઇન હેબિટેટ્સ (MISHTI)	MoEFCC
આપત્તિ વ્યવસ્થાપન	સેન્ડાઈ ફ્રેમવર્ક	તાજેતરના ચક્રવાત અને GSDMA નો પ્રતિસાદ	NDMA / GSDMA

પ્રભાવશાળી નોટ્સ બનાવવાની પ્રક્રિયા (Step-by-Step)

૧. **સિલેબસ મેપિંગ:** સૌ પ્રથમ સિલેબસના દરેક કીવર્ડ (દા.ત. **ઈ-વેસ્ટ (e-Waste)**) માટે A4 સાઈઝના કાગળ પર મથાળું બાંધો. ૨. **કોર કોન્સેપ્ટ:** તે વિષયની વ્યાખ્યા અને મૂળભૂત સિદ્ધાંતો લખો. ૩. **ડેટા ઇન્સર્શન:** ભારત સરકારના ફ્લેગશિપ રિપોર્ટ્સ (જેમ કે નીતિ આયોગના ઇન્ડેક્સ) માંથી તાજેતરના આંકડા ઉમેરો. ૪. **ગવર્નન્સ અને પોલિસી:** તે વિષય સાથે જોડાયેલી સરકારી યોજનાઓ (દા.ત. સેમિકન્ડક્ટર પોલિસી ૨૦૨૨-૨૭) ની મુખ્ય જોગવાઈઓ લખો. ૫. **ડાયાગ્રામ પ્રેક્ટિસ:** તે મુદ્દાને સમજાવવા માટે એક નાનો ફ્લોચાર્ટ અથવા મેપ તૈયાર કરો (દા.ત. ભારતમાં **બાયોડાયવર્સિટી હોટસ્પોટ્સ**). ૬. **ક્રિટિકલ એનાલિસિસ:** તે વિષયના પડકારો અને ઉકેલોના ૩-૩ મુદ્દાઓ બુલેટ પોઈન્ટ્સમાં તૈયાર રાખો.

Case Study: ગિફ્ટ સિટી (GIFT City) અને ગુજરાતનું અર્થતંત્ર

જ્યારે તમે 'ગુજરાતના અર્થતંત્ર' પર નોટ્સ બનાવો, ત્યારે ગિફ્ટ સિટીને એક કેસ સ્ટડી તરીકે લો. તેમાં **મેક્રોઈકોનોમિક સ્ટેબિલિટી**, આંતરરાષ્ટ્રીય ફાઇનાન્શિયલ સર્વિસ સેન્ટર (IFSC) ના નિયમો અને સિંગાપોર કે દુબઈ જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય કેન્દ્રો સાથે તેની સરખામણી કરો. આર્થિક સર્વેક્ષણ મુજબ ગિફ્ટ સિટીમાં થયેલા રોકાણના આંકડા ટાંકવાથી તમારા જવાબની ગુણવત્તા વધશે.

Pro Tip: કરંટ અફેર્સ માટે 'Vision IAS' અથવા 'Insights on India' ના મંથલી મેગેઝીન વાંચતી વખતે, તેમાંથી માત્ર એ જ મુદ્દાઓ તારવો જે GPSC ના સિલેબસમાં સીધા જ ઉલ્લેખિત છે. વધારાની માહિતીથી તમારી નોટ્સને બોજારૂપ ન બનાવો.

૩. સંદર્ભ પુસ્તકોની વિગતવાર સૂચિ

GPSC મુખ્ય પરીક્ષામાં સામાન્ય અભ્યાસ-III ની ગહનતાને જોતા, માત્ર એક જ પુસ્તક પર નિર્ભર રહેવું જોખમી બની શકે છે. આ પેપરમાં અર્થતંત્ર, વિષય-વસ્તુ અને પર્યાવરણ ત્રણેય માટે અલગ-અલગ અભિગમ જરૂરી છે. સંદર્ભ પુસ્તકોની પસંદગી કરતી વખતે ખાસ ધ્યાન રાખવું કે તે સત્તાવાર ડેટા અને શૈક્ષણિક પરિપ્રેક્ષ્ય પ્રદાન કરતા હોય. અહીં આપેલી સૂચિ ૨૦૨૬ની પરીક્ષાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં તૈયાર કરવામાં આવી છે.

અર્થતંત્ર માટે નિતિન સિંઘાનિયા અથવા રમેશ સિંહનું 'Indian Economy' પાયાના ખ્યાલો સમજવા માટે ઉત્તમ છે, પરંતુ ટેકનિકલ શબ્દો જેવા કે **ગ્રોસ વેલ્યુ એડેડ (GVA)** અને **ઇનપુટ ટેક્સ કેડિટ (ITC)** સમજવા માટે NCERT (ધોરણ ૧૧-૧૨) નો પાયો હોવો અનિવાર્ય છે. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી માટે કોઈ એક પુસ્તક પૂરતું નથી, છતાં રવિ પી. અગ્રહારી (McGraw

Hill) નું પુસ્તક મોટાભાગના મુદ્દાઓને આવરી લે છે. પર્યાવરણ માટે શંકર IAS ની એકેડેમીની નોટ્સ અથવા પુસ્તક ભારતભરમાં પ્રમાણભૂત માનવામાં આવે છે.

ગુજરાત સ્પેસિફિક મુદ્દાઓ માટે 'ગુજરાત સરકારની ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ' ના પુસ્તકો અને ખાસ કરીને ગુજરાત સરકારનું 'સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા' પુસ્તક અનિવાર્ય છે. આ પુસ્તકોમાં આપેલી યોજનાઓ અને આંકડાઓ જ GPSC દ્વારા માન્ય ગણવામાં આવે છે. વધુમાં, પબ્લિક ધોરણે પ્રકાશિત થતું 'ગુજરાત મેગેઝીન' સરકારી સિદ્ધિઓ અને નવી નીતિઓ જાણવા માટેનો શ્રેષ્ઠ સ્ત્રોત છે.

વિષયવાર પ્રમાણભૂત સંદર્ભ સૂચિ

વિષય	પુસ્તકનું નામ / સ્ત્રોત	મહત્વના પ્રકરણો / ધ્યાન આપવાના મુદ્દા
TABLE 5		
ભારતીય અર્થતંત્ર	આર્થિક સર્વેક્ષણ (Economic Survey) ૨૦૨૩-૨૪ અને ૨૦૨૪-૨૫	કૃષિ, ઉદ્યોગ, સેવા ક્ષેત્ર અને નાણાકીય માળખું
વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી	ISRO, DRDO ની સત્તાવાર વેબસાઈટ અને DST અહેવાલો	અવકાશ વિજ્ઞાન, સંરક્ષણ, નેનો-ટેકનોલોજી, બ્લોકચેન
પર્યાવરણ	IPCC ના ૬ ઠૂા આકારણી અહેવાલનો સારાંશ	આબોહવા પરિવર્તન, કાર્બન ફૂટપ્રિન્ટ, COP-28 નિર્ણયો
આપત્તિ વ્યવસ્થાપન	NDMA અને GSDMA ગાઈડલાઈન્સ	ચક્રવાત, પૂર અને ભૂકંપ વ્યવસ્થાપન પ્રોટોકોલ્સ
બજેટ અને સ્કીમ્સ	કેન્દ્રીય અને ગુજરાત રાજ્ય બજેટ (૨૦૨૪-૨૬)	PM-KUSUM, ગતિ શક્તિ, મિશન લાઇફ (LiFE)

સત્તાવાર રિપોર્ટ્સનું મહત્વ

તમારા જવાબોમાં સત્તાવાર સ્ત્રોતો ટાંકવા ખૂબ જરૂરી છે. જ્યારે તમે **બેલેન્સ ઓફ પેમેન્ટ્સ (BoP)** વિશે લખો, ત્યારે RBI ના ફેઝ-વાઈઝ રિપોર્ટ્સ નો ઉલ્લેખ કરો. જો તમે સુપોષણ વિશે લખો છો, તો NFHS-5 (National Family Health Survey) ના આંકડા ટાંકો. આનાથી તે સાબિત થાય છે કે તમારી તૈયારી 'સર્ફેસ લેવલ' ની નથી પણ 'એડવાન્સ્ડ લેવલ' ની છે.

Warning: બજારમાં મળતી 'ટૂંકી નોટ્સ' પર સંપૂર્ણ ભરોસો ન રાખો. ઘણીવાર તેમાં ફેક્ટ્સ પુરાના હોઈ શકે છે. હંમેશા સત્તાવાર સરકારી વેબસાઈટ પરથી ડેટા વેરિફાઈ કરો.

Case Study: નીતિ આયોગનો 'ઇનોવેશન ઇન્ડેક્સ'

તમારા અર્થતંત્ર અને ટેકનોલોજીના જવાબોમાં નીતિ આયોગના ઇનોવેશન ઇન્ડેક્સમાં ગુજરાતના ક્રમ અને તેના માટે જવાબદાર પરિબલો (જેમ કે સ્ટાર્ટઅપ ઇકોસિસ્ટમ અને ઔદ્યોગિક નીતિ) નો ઉલ્લેખ કરો. આનાથી પરીક્ષક પર તમારી સૂઝબૂઝની ઉંડી છાપ પડે છે.

૪. સ્વાધ્યાય અને મૂલ્યાંકન પદ્ધતિ

GPSC પેપર-III ની તૈયારીમાં અંતિમ કડી 'લેખન મહાવરો' (Answer Writing) છે. તમે ગમે તેટલું વાંચ્યું હોય, પણ જો તમે ૩ કલાકમાં ૧૫ પ્રશ્નોના ગુણવત્તાસભર જવાબ ન લખી શકો, તો તમારું જ્ઞાન ગૌણ બની જાય છે. પેપર-III વૈજ્ઞાનિક અને આર્થિક ડેટાથી ભરપૂર હોવાથી, અહીં 'ડેટા ડ્રમિંગ' અને 'લોજિકલ એનાલિસિસ' વચ્ચે સમતુલન જાળવવું જરૂરી છે. તમારી ઉત્તરવહીમાં ડાયાગ્રામ, ફ્લોચાર્ટ અને મેપ્સનો મહત્તમ ઉપયોગ કરો.

મૂલ્યાંકન પદ્ધતિમાં બે સ્તર હોવા જોઈએ: પ્રથમ 'સ્વ-મૂલ્યાંકન' (Self-Evaluation) અને દ્વિતીય 'પીઅર/મેન્ટર રિવ્યુ'. સ્વ-મૂલ્યાંકન માટે GPSC ના પાછલા વર્ષોના પ્રશ્નપત્રો (PYQs) શ્રેષ્ઠ સાધન છે. પ્રશ્નને કાળજીપૂર્વક વાંચો; શું તે 'ચર્ચા કરો' (Discuss), 'વિવેચનાત્મક તપાસ કરો' (Critically Examine) કે 'વર્ણન કરો' (Describe) પૂછે છે? દરેક 'Directive Word' મુજબ જવાબની શૈલી બદલાવી જોઈએ.

તમારા જવાબોમાં ટેકનિકલ કીવર્ડ્સ જેવા કે **સાર્વજનિક દેવું (Public Debt)**, **ઈ-નામ (e-NAM)**, અને **સાયબર સિક્યુરિટી (Cyber Security)** નો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરો. ગુજરાતી મીડિયમના વિદ્યાર્થીઓએ ધ્યાન રાખવું કે પારિભાષિક શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાય સાથે કૌંસમાં અંગ્રેજી શબ્દ લખવો ફાયદાકારક રહે છે. ઉદાહરણ તરીકે: "શાશ્વત વિકાસના લક્ષ્યાંકો (Sustainable Development Goals - SDGs)".

ઉત્તર લેખન ચેકલિસ્ટ (Mains Answer Writing Framework)

૧. **ઇન્ટ્રોડક્શન:** વિષયની વ્યાખ્યા અથવા તાજેતરના કરંટ અફેર્સથી શરૂઆત કરો (૨૫-૩૦ શબ્દો). ૨. **બોડી પાર્ટ:** પ્રશ્નના દરેક ભાગ માટે અલગ સબ-હેડિંગ બનાવો. ડેટા અને આંકડાઓ સાથે વાત રજૂ કરો. ૩. **ગુજરાત એંગલ:** જો શક્ય હોય તો, ગુજરાતના સંદર્ભમાં એક ઉદાહરણ અથવા ડેટા પોઈન્ટ ઉમેરો. ૪. **વે ફોરવર્ડ (Way Forward):** નકારાત્મક પ્રશ્ન હોય તો પણ રચનાત્મક ઉકેલો આપો. ૫. **નિષ્કર્ષ:** ભવિષ્યલક્ષી અને હકારાત્મક નિષ્કર્ષ ટાંકો (૨૫-૩૦ શબ્દો).

વિષયવાર મૂલ્યાંકન ટિપ્સ

અર્થતંત્ર: 'ગ્લોબલ' અને 'ટેબલ' નો ઉપયોગ કરો (દા.ત. ભારતનો GDP ગ્રોથ રેટ).

વિજ્ઞાન: 'રફ સ્કેચ' દોરો (દા.ત. ગગનયાન મિશનનું મોડ્યુલર સ્ટ્રક્ચર).

પર્યાવરણ: 'કેસ સ્ટડી' અને 'બેસ્ટ પ્રેક્ટિસિઝ' ટાંકો (દા.ત. ગુજરાતના કચ્છમાં મેન્ગ્રોવ સંરક્ષણ).

Important: દર અઠવાડિયે ઓછામાં ઓછા ૩ ફૂલ-લેન્થ પેપર લખવાનો મહાવરો કરો. સમય મર્યાદા (Time Management) જ પરીક્ષામાં તમારો સૌથી મોટો પડકાર હશે. હંમેશા ઘડિયાળ સામે રાખીને જ લખો.

૫. વર્તમાન ટ્રેન્ડ્સ અને ભવિષ્યની વ્યૂહરચના

૨૦૨૪ અને ૨૦૨૫ દરમિયાન GPSC ના પેપર-III ના પ્રશ્નોના સ્તરમાં નોંધપાત્ર વધારો થયો છે. હવે પ્રશ્નો સીધા પૂછાવાને બદલે 'એપ્લિકેશન બેઝડ' પૂછાય છે. દાખલા તરીકે, 'નેનો-ટેકનોલોજી એટલે શું?' ને બદલે 'નેનો-ટેકનોલોજી ભારતના કૃષિ ક્ષેત્રમાં ફૂડ સિક્યુરિટી કેવી રીતે સુધારી શકે છે?' તેવા પ્રશ્નો વધુ જોવા મળે છે. ઉમેદવારોએ હવે **જીન એડિટિંગ (Gene Editing)** અને **ક્લાઉડ કમ્પ્યુટિંગ** જેવા વિષયોની માત્ર વ્યાખ્યા જ નહીં પણ તેના નૈતિક અને સામાજિક પાસાઓ પણ સમજવા પડશે.

આગામી પરીક્ષા માટે, **સેમિકન્ડક્ટર પોલિસી ૨૦ Runner-27**, **મિશન લાઈફ (LiFE)** અને **ઇકોલોજિકલ ફૂટપ્રિન્ટ** જેવા મુદ્દાઓ 'હોટ ફેવરિટ' છે. વળી, ગુજરાતના બજેટમાં જાહેર કરાતા 'મિશન કલ્પસર' કે 'નર્મદા પ્રોજેક્ટ' ના અપડેટ્સ પણ ધ્યાને લેવા જોઈએ. આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે COP-28 ના પરિણામો અને ભારતના ૨૦૭૦ સુધીના 'નેટ ઝીરો' લક્ષ્યાંકને અર્થતંત્રના

ઉર્જા ક્ષેત્ર સાથે સાંકળવું એ ભવિષ્યની વ્યૂહરચનાનો ભાગ હોવો જોઈએ.

છેલ્લે, માનસિક સજ્જતા ખૂબ જરૂરી છે. પેપર-III ઘણીવાર લંબાઈમાં મોટું અને ડેટાની રીતે ભારે હોય છે. આથી, તૈયારી દરમિયાન ડેટાને મગજમાં સ્ક્રિપ્ટની જેમ ગોઠવવાની ટેવ પાડો. **મેક્રોઈકોનોમિક સ્ટેબિલિટી** થી લઈને **ડીપ ફ્રેક** સુધીના તમામ વિષયોને જોડતી એક મોટી કડી શોધો, જે તમને એક 'જનરલિસ્ટ' માંથી 'સ્પેશિયાલિસ્ટ' ઉમેદવાર બનાવશે.

Action Steps

૧. સિલેબસની પ્રિન્ટ કાઢીને તમારા સ્ટડી ટેબલ સામે લગાવો અને દરેક કીવર્ડને હાઈલાઈટ કરો. ૨. આગામી ૧૫ દિવસમાં NCERT ધોરણ ૧૧ અને ૧૨ ના અર્થશાસ્ત્રના પુસ્તકો વાંચીને પાચો મજબૂત કરો. ૩. ગુજરાત સરકારની 'સામાજિક-આર્થિક સમીક્ષા ૨૦૨૪-૨૫' એકવાર સંપૂર્ણ વાંચો અને અગત્યના ડેટા તારવો. ૪. વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી માટે દર રવિવારે ISRO ની વેબસાઈટ અને 'Science Reporter' મેગેઝીન પર નજર નાખો. ૫. દરરોજ ઓછામાં ઓછા બે પ્રશ્નોના જવાબ લખો અને તેને ટોપર્સના જવાબો સાથે સરખાવો. ૬. આર્થિક પરિભાષા અને વિજ્ઞાનના અંગ્રેજી શબ્દોનું લિસ્ટ બનાવો જે તમને ગુજરાતી લેખનમાં મદદરૂપ થશે. ૭. છેલ્લે, મોક ટેસ્ટ સીરીઝમાં જોડાઈને તમારા સમય વ્યવસ્થાપન અને વિષયવસ્તુની ગહનતાનું પરીક્ષણ કરો.

Frequently Asked Questions

પ્રશ્ન ૧: શું અર્થતંત્રના જવાબોમાં બજેટના ચોક્કસ આંકડા લખવા જરૂરી છે? જવાબ: હા, જો તમે અંદાજિત આંકડા (દા.ત. ૫.૮% ને બદલે 'આશરે ૬%') લખો તો પણ ચાલે, પરંતુ સચોટ આંકડા ગંભીરતા દર્શાવે છે. ખાસ કરીને **રાજકોષીય ખાધ** અને GDP ગ્રોથ રેટ જેવા મુખ્ય આંકડા સાચા હોવા જોઈએ.

પ્રશ્ન ૨: વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીમાં ડાયાગ્રામ કેવી રીતે દોરવા? જવાબ: પેન્સિલનો ઉપયોગ ટાળો, પેનથી જ રફ સ્કેચ દોરો. દાખલા તરીકે, અવકાશ વિજ્ઞાનના પ્રશ્નમાં રબર બેન્ડ ઇફેક્ટ અથવા રોકેટના તબક્કાઓ (Stages) દર્શાવતા ડાયાગ્રામ ગુણ વધારી શકે છે.

પ્રશ્ન ૩: પર્યાવરણ અને આપત્તિ વ્યવસ્થાપન માટે કરંટ અફેર્સ ક્યાંથી તૈયાર કરવા? જવાબ: ડાઉન ટુ અર્થ (Down to Earth) મેગેઝીન અને 'ઇન્ડિયન એક્સપ્રેસ' ના એન્વાયરમેન્ટ સેક્શન શ્રેષ્ઠ છે. ઉપરાંત NDMA ના વાર્ષિક અહેવાલોમાંથી ચોક્કસ આપત્તિઓના પ્રોટોકોલ મળી રહે છે.

પ્રશ્ન ૪: ગુજરાતીમાં ટેકનિકલ લેખન કરતી વખતે અંગ્રેજી શબ્દો વાપરી શકાય? જવાબ: હા, પરિભાષામાં કોઈ મુશ્કેલી હોય ત્યાં ગુજરાતી લિપિમાં અંગ્રેજી શબ્દ (દા.ત. **બ્લોકચેન**) લખી શકાય છે. બને ત્યાં સુધી શુદ્ધ ગુજરાતી પ્રયત્ન કરવો પણ જો ટેકનિકલ સ્પષ્ટતા માટે જરૂરી હોય તો અંગ્રેજી વાપરવામાં કોઈ વાંધો નથી.

મહાવરના પ્રશ્નો (Practice Questions)

Q.1 નીચેનામાંથી કયું વિધાન 'ગિગ ઇકોનોમી' (Gig Economy) ને યોગ્ય રીતે વ્યાખ્યાયિત કરે છે? A) કાયમી નોકરીઓ અને નિશ્ચિત કામના કલાકો ધરાવતી વ્યવસ્થા. B) કામચલાઉ હોદ્દાઓ સામાન્ય હોય છે અને સંસ્થાઓ ટૂંકા ગાળાના જોડાણો માટે સ્વતંત્ર કામદારો સાથે કરાર કરે છે. C) કૃષિ આધારિત અર્થવ્યવસ્થા જ્યાં બાર્ટર સિસ્ટમ પ્રચલિત છે. D) માત્ર સરકારી માલિકીના એકમોમાં થતી આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ. **Answer: B** *Explanation: ગિગ ઇકોનોમીમાં ફ્રીલાન્સિંગ અને કોન્ટ્રાક્ટ-બેઝ્ડ કામનો સમાવેશ થાય છે.*

Q.2 ભારતમાં 'નેશનલ ક્લીન એર પ્રોગ્રામ' (NCAP) માટે નોડલ મંત્રાલય કયું છે? A) મિનિસ્ટ્રી ઓફ હેલ્થ એન્ડ ફેમિલી વેલ્ફેર B) મિનિસ્ટ્રી ઓફ અર્થ સાયન્સ C) મિનિસ્ટ્રી ઓફ એન્વાયરમેન્ટ, ફોરેસ્ટ એન્ડ ક્લાયમેટ ચેન્જ (MoEFCC) D) મિનિસ્ટ્રી ઓફ હોમ અફેર્સ **Answer: C** *Explanation: MoEFCC ભારતમાં વાયુ પ્રદૂષણ નિયંત્રણ માટેની મુખ્ય સંસ્થા છે.*

Q.3 મુખ્ય પરીક્ષાનો પ્રશ્ન (૧૦ ગુણ): "ભારતના સેમિકન્ડક્ટર સેક્ટરમાં આત્મનિર્ભરતા મેળવવા માટે 'સેમિકન્ડક્ટર પોલિસી ૨૦૨૨-૨૭' અને ગુજરાત સરકારની ભૂમિકાની વિવેચનાત્મક તપાસ કરો."

Chapter Summary

આ પ્રકરણના આ ઉત્તરાર્ધમાં આપણે GPSC મુખ્ય પરીક્ષાના પેપર-III માટેની વ્યાપક રણનીતિની ચર્ચા કરી. સૌથી પહેલા, નોટ્સ મેકિંગમાં સિલેબસ અને કરંટ અફેર્સના સુમેળ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો, જે ઉમેદવારના જવાબને અપ-ટુ-ડેટ બનાવે છે. ત્યારબાદ, સત્તાવાર સ્ત્રોતો અને સંદર્ભ પુસ્તકોની વિગતવાર સૂચિ દ્વારા પ્રમાણભૂત સામગ્રી પસંદ કરવાનું માર્ગદર્શન અપાયું. સ્વાધ્યાય વિભાગમાં ઉત્તર લેખનના માળખા અને મૂલ્યાંકનની પદ્ધતિઓ સમજાવવામાં આવી છે. અંતે, બદલાતા પરીક્ષાના વલણો અને ભવિષ્યની તૈયારી માટેના સોપાનો સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યા છે. આ પ્રકરણનો હેતુ ઉમેદવારને ગૂંચવણમાંથી બહાર કાઢી એક સ્પષ્ટ માર્ગ નકશો પૂરો પાડવાનો છે.

Important: નિયત આંકડા અને સરકારી પ્રોટોકોલ માટે હંમેશા 'socio economic review of gujarat' અને 'india.gov.in' જેવા અધિકૃત મંચોની જ મદદ લો. અન્ય કોઈ પણ પ્રકાશન કે બ્લોગને સનદી અધિકારીની તૈયારીમાં પ્રાથમિક સ્ત્રોત માનવાની ભૂલ ન કરવી.

Disclaimer: આ માર્ગદર્શિકામાં આપેલી માહિતી ઉપલબ્ધ સત્તાવાર સ્ત્રોતો અને પાછલા વર્ષોના પ્રશ્નોના વિશ્લેષણ પર આધારિત છે. પરીક્ષાના સિલેબસમાં થયેલા કોઈ પણ ફેરફાર માટે GPSC ની સત્તાવાર વેબસાઈટ gpsc.gujarat.gov.in ને જ આખરી ગણવી. નાણાકીય કે કાનૂની વિષયો માટે વિષય નિષ્ણાત અથવા સત્તાવાર ગેઝેટનો સંપર્ક કરવો.

02

CHAPTER • 02

પ્રકરણ ૨: આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસના પાયાના ખ્યાલો

અર્થતંત્રના મૂળભૂત પાસાઓ અને આર્થિક વિકાસના વિવિધ માપદંડોની વિગતવાર ચર્ચા

19 મિનિટનું વાચન

પ્રકરણ ૨: આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસના પાયાના ખ્યાલો

GPSC મુખ્ય પરીક્ષાના સામાન્ય અભ્યાસ પેપર-III માં અર્થતંત્ર એક અત્યંત નિર્ણાયક વિષય છે. આ વિષય માત્ર આંકડાકીય માહિતી પૂરતો સીમિત નથી, પરંતુ તે દેશ અને રાજ્યની સામાજિક-આર્થિક ગતિશીલતા સમજવાની ચાવી છે. આ પ્રકરણમાં આપણે આર્થિક વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેના સૂક્ષ્મ તફાવતથી લઈને રાષ્ટ્રીય આવકના માપદંડો અને માનવ વિકાસના વિવિધ પાસાઓનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરીશું. ભારતીય અર્થતંત્ર જ્યારે 'વિકસિત ભારત @ 2047' ના મહત્વાકાંક્ષી લક્ષ્ય તરફ આગળ વધી રહ્યું છે, ત્યારે આ પાયાના ખ્યાલોની સ્પષ્ટતા વહીવટી અધિકારી તરીકે તમારા વિશ્લેષણાત્મક અભિગમને વધુ મજબૂત બનાવશે.

Key Takeaway: આર્થિક વૃદ્ધિ એ જથ્થાત્મક (Quantitative) પરિવર્તન છે, જ્યારે આર્થિક વિકાસ એ ગુણાત્મક (Qualitative) પરિવર્તન છે. પરીક્ષામાં જ્યારે 'વિકાસ' વિશે પ્રશ્ન પૂછાય ત્યારે માત્ર GDP ના આંકડા નહીં, પરંતુ શિક્ષણ, આરોગ્ય અને સમાનતા જેવા સંકેતકોનો ઉલ્લેખ અનિવાર્ય છે.

૧. આર્થિક વૃદ્ધિ વિરુદ્ધ આર્થિક વિકાસ: એક વિશ્લેષણાત્મક અભિગમ

આર્થિક વૃદ્ધિ (Economic Growth) અને આર્થિક વિકાસ (Economic Development) ને ઘણીવાર પર્યાય તરીકે વાપરવામાં આવે છે, પરંતુ અર્થશાસ્ત્રની દ્રષ્ટિએ બંને વચ્ચે પાયાનો તફાવત છે. આર્થિક વૃદ્ધિ એ સમયના લાંબા ગાળા દરમિયાન દેશના વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં થતો સતત વધારો છે. તેને આપણે જીડીપીના દર દ્વારા માપી શકીએ છીએ. તે એક સંકુચિત અને એકપરિમાણીય ખ્યાલ છે જે મુખ્યત્વે ઉત્પાદન અને આવકના વધારા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.

બીજી તરફ, આર્થિક વિકાસ એ વૃદ્ધિ કરતાં ઘણો વ્યાપક ખ્યાલ છે. તેમાં માત્ર આવકમાં વધારો જ નહીં, પરંતુ અર્થતંત્રના માળખાકીય પરિવર્તનો, ગરીબીમાં ઘટાડો, બેરોજગારીમાં ઘટાડો અને આવકની અસમાનતામાં ઘટાડાનો પણ સમાવેશ થાય છે. આર્થિક વિકાસ એ બહુપરિમાણીય પ્રક્રિયા છે જેમાં સામાજિક, રાજકીય અને સંસ્થાકીય પરિવર્તનો અભિપ્રેત છે. નીતિ આયોગના અહેવાલો મુજબ, ભારત હવે માત્ર 'Growth' પર નહીં પરંતુ 'Inclusive Growth' (સમાવેશી વિકાસ) પર ભાર મૂકી રહ્યું છે.

આર્થિક વિકાસ માટે આર્થિક વૃદ્ધિ એ પૂર્વશરત છે. વૃદ્ધિ વિના લાંબા ગાળે વિકાસ શક્ય નથી કારણ કે સામાજિક કલ્યાણ માટે જરૂરી સંસાધનો આર્થિક વૃદ્ધિ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. જોકે, એ પણ સત્ય છે કે માત્ર વૃદ્ધિ એ વિકાસની ગેરંટી નથી. ઉદાહરણ તરીકે, જો દેશનો જીડીપી વધી રહ્યો હોય પરંતુ તે સંપત્તિ માત્ર થોડાક લોકોના હાથમાં કેન્દ્રિત હોય, તો તેને આર્થિક વિકાસ કહી શકાય નહીં.

૧.૧ મુખ્ય તફાવતોનું કોષ્ટક

પરિમાણ	આર્થિક વૃદ્ધિ (Economic Growth)	આર્થિક વિકાસ (Economic Development)
TABLE 1		
સ્વરૂપ	જથ્થાત્મક (Quantitative) ફેરફાર.	ગુણાત્મક (Qualitative) અને જથ્થાત્મક બંને.
વ્યાપ્તિ	સંકુચિત (માત્ર ઉત્પાદન અને આવક).	વ્યાપક (શિક્ષણ, આરોગ્ય, જીવનધોરણ).
માપન	GDP, GNP અને માથાદીઠ આવક દ્વારા.	HDI, PQLI, GII અને હેપીનેસ ઇન્ડેક્સ દ્વારા.
પ્રક્રિયા	તે આપોઆપ થતી અથવા બજાર આધારિત પ્રક્રિયા હોઈ શકે છે.	તે આયોજનબદ્ધ અને હેતુપૂર્ણ પ્રક્રિયા છે.
દેશોનો સંદર્ભ	વિકસિત દેશો માટે વધુ સુસંગત (વૃદ્ધિ જાળવી રાખવી).	વિકાસશીલ દેશો માટે વધુ સુસંગત (માળખાકીય પરિવર્તન).

૧.૨ વર્ધક મૂડી ઉત્પાદન ગુણોત્તર (ICOR)

અર્થતંત્રની કાર્યક્ષમતા માપવા માટે **વર્ધક મૂડી ઉત્પાદન ગુણોત્તર (ICOR)** એક મહત્વનો ખ્યાલ છે. ICOR એ દર્શાવે છે કે ઉત્પાદનના એક વધારાના એકમ મેળવવા માટે કેટલી વધારાની મૂડીની જરૂર છે. જો કોઈ દેશનો ICOR ઊંચો હોય, તો તેનો અર્થ એ છે કે તે મૂડીનો કાર્યક્ષમ ઉપયોગ કરી રહ્યો નથી. ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશ માટે નીચો ICOR હોવો એ આર્થિક સુધારાની સફળતાની નિશાની છે, કારણ કે તેનો અર્થ છે કે મર્યાદિત મૂડી રોકાણ દ્વારા વધુ ઉત્પાદન મેળવી શકાય છે.

Warning: પરીક્ષામાં લખતી વખતે ધ્યાન રાખવું કે 'વૃદ્ધિ' અને 'વિકાસ' શબ્દોનો આડેધડ ઉપયોગ ન થાય. જો પ્રશ્ન ગરીબી કે કુપોષણ પર હોય, તો ત્યાં 'આર્થિક વિકાસ' શબ્દનો પ્રયોગ વધુ ઉચિત રહેશે.

૧.૩ માન્યતા વિરુદ્ધ વાસ્તવિકતા (Myth vs Fact)

માન્યતા (Myth): ઊંચો GDP વૃદ્ધિ દર એટલે દેશના તમામ નાગરિકોની સુખાકારીમાં વધારો.

વાસ્તવિકતા (Fact): GDP વૃદ્ધિ એ સરેરાશ આંકડો છે. તે આવકની અસમાનતાને છુપાવી શકે છે. સાચા વિકાસ માટે 'ગિની ગુણાંક' (Gini Coefficient) દ્વારા આવકની વહેંચણી તપાસવી જરૂરી છે. સામાજિક ક્ષેત્રો જેવા કે શિક્ષણ અને આરોગ્ય પર થતો ખર્ચ જ વાસ્તવિક વિકાસ નક્કી કરે છે.

Case Study: ગુજરાતનું મોડલ અને સામાજિક વિકાસ

ગુજરાતે છેલ્લા બે દાયકામાં મેન્યુફેક્ચરિંગ અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરમાં નોંધપાત્ર આર્થિક વૃદ્ધિ હાંસલ કરી છે. જોકે, નીતિ આયોગના 'સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ' (SDG) ઇન્ડેક્સ' મુજબ, રાજ્ય હવે તેના આર્થિક લાભોને સામાજિક સૂચકાંકો જેવા કે એની-મિયા મુક્તિ અને શૈક્ષણિક ગુણવત્તામાં પરિવર્તિત કરવા પર ધ્યાન આપી રહ્યું છે. 'મિશન સ્કૂલ્સ ઓફ એક્સેલન્સ' એ વૃદ્ધિને વિકાસમાં બદલવાનું એક ઉદાહરણ છે.

૨. રાષ્ટ્રીય આવકના ખ્યાલો: GDP, GNP, NDP અને NNP

રાષ્ટ્રીય આવકનું માપન એ અર્થતંત્રના સ્વાસ્થ્યને સમજવા માટેનું સૌથી મહત્વનું સાધન છે. ભારતમાં 'સેન્ટ્રલ સ્ટેટિસ્ટિક્સ ઓફિસ' (CSO) અને 'નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓફિસ' (NSSO) ના વિલીનીકરણ બાદ હવે **નેશનલ સ્ટેટિસ્ટિકલ ઓફિસ (NSO)** દ્વારા રાષ્ટ્રીય આવકના આંકડા જાહેર કરવામાં આવે છે. આ આંકડાઓ સમજવા માટે ચાર મુખ્ય ખ્યાલોને સમજવા અનિવાર્ય છે.

૨.૧ ગ્રોસ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ (GDP)

GDP એટલે એક નાણાકીય વર્ષ દરમિયાન દેશની ભૌગોલિક સીમાની અંદર ઉત્પાદિત તમામ અંતિમ ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું બજાર મૂલ્ય. અહીં 'ભૌગોલિક સીમા' મહત્વની છે, પછી ભલે તે ઉત્પાદન ભારતીય નાગરિકે કર્યું હોય કે વિદેશી કંપનીએ. GDP એ દેશની આર્થિક શક્તિનું સૂચક છે. તાજેતરના વર્ષોના પ્રવાહો જોતા, ભારત વિશ્વના અગ્રણી અર્થતંત્રોમાં સ્થાન ધરાવે છે અને ઝડપી વૃદ્ધિ દર જાળવી રાખવા પ્રયત્નશીલ છે.

Verify on Ministry of Statistics and Programme Implementation (MoSPI) or Economic Survey for current ranking.

૨.૨ ગ્રોસ નેશનલ પ્રોડક્ટ (GNP)

GNP માં 'નાગરિકત્વ' મહત્વનું છે. તે દેશના નાગરિકો દ્વારા (દેશમાં કે વિદેશમાં) ઉત્પાદિત ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓનું મૂલ્ય છે.

$$\text{GNP} = \text{GDP} + \text{વિદેશથી પ્રાપ્ત ચોખ્ખી સાધન આવક (NFIA)}$$

જો ભારતનો કોઈ એન્જિનિયર અમેરિકામાં કામ કરીને નાણાં મોકલે, તો તે ભારતના GNP માં ગણાશે પણ GDP માં નહીં. તેવી જ રીતે, ભારતમાં કામ કરતી વિદેશી કંપનીનો નફો ભારતના GDP માં ગણાશે પણ GNP માં નહીં.

૨.૩ નેટ ડોમેસ્ટિક પ્રોડક્ટ (NDP) અને નેટ નેશનલ પ્રોડક્ટ (NNP)

ઉત્પાદન પ્રક્રિયા દરમિયાન યંત્રો અને સાધનોમાં ઘસારો (Depreciation) લાગે છે. જ્યારે આપણે કુલ મૂલ્યમાંથી આ ઘસારો બાદ કરીએ ત્યારે આપણને 'ચોખ્ખું' (Net) મૂલ્ય મળે છે.

$$1. \text{NDP} = \text{GDP} - \text{ઘસારો}$$

2. NNP = GNP - ઘસારો

નેશનલ ઇનકમ (NI): જ્યારે NNP ને સાધન ખર્ચ (Factor Cost) પર માપવામાં આવે, ત્યારે તેને સત્તાવાર રીતે 'રાષ્ટ્રીય આવક' કહેવામાં આવે છે. જોકે, ૨૦૧૫ થી ભારતે GDP માપવાની પદ્ધતિમાં ફેરફાર કર્યો છે અને હવે બજાર કિંમત (Market Price) પર આધારિત ગણતરી કરવામાં આવે છે.

૨.૪ ગ્રોસ વેલ્યુ એડેડ (GVA)

ગ્રોસ વેલ્યુ એડેડ (GVA) એ દરેક ક્ષેત્ર (ખેતી, ઉદ્યોગ, સેવા) દ્વારા અર્થતંત્રમાં ઉમેરવામાં આવેલ મૂલ્ય છે.

$$GDP = GVA + \text{ઉત્પાદન પર વેરા} - \text{ઉત્પાદન પર સબસીડી}$$

GVA નીતિ ઘડવૈયાઓને એ સમજવામાં મદદ કરે છે કે કયું ક્ષેત્ર નબળું પડી રહ્યું છે અને કયા ક્ષેત્રને પ્રોત્સાહનની જરૂર છે.

કોષ્ટક: GDP ગણતરીની ત્રણ પદ્ધતિઓ

પદ્ધતિ	મુખ્ય લાક્ષણિકતા	ઉપયોગિતા
TABLE 2		
ઉત્પાદન પદ્ધતિ	દરેક તબક્કે થયેલ ગ્રોસ વેલ્યુ એડેડ (GVA) નો સરવાળો.	કૃષિ અને ઉત્પાદન ક્ષેત્ર માટે શ્રેષ્ઠ.
આવક પદ્ધતિ	વેતન, ભાડું, વ્યાજ અને નફાનો સરવાળો.	સંગઠિત ક્ષેત્રની આવક માટે ઉપયોગી.
ખર્ચ પદ્ધતિ	વપરાશ, રોકાણ, સરકારી ખર્ચ અને ચોખ્ખા નિકાસનો સરવાળો.	અર્થતંત્રમાં માંગનું સ્તર જાણવા માટે.

Pro Tip: Mains ના ઉત્તરમાં જ્યારે તમે GDP ની ચર્ચા કરો, ત્યારે 'સ્થિર ભાવ' (Constant Prices) અને 'ચાલુ ભાવ' (Current Prices) વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરો. સ્થિર ભાવ કુગાવાની અસરને દૂર કરે છે અને વાસ્તવિક ચિત્ર આપે છે.

3. માથાદીઠ આવક અને લોકોનું જીવનધોરણ

માથાદીઠ આવક (Per Capita Income - PCI) એ દેશની કુલ રાષ્ટ્રીય આવકને તેની કુલ વસ્તી વડે ભાગતા મળતો આંકડો છે. તે સરેરાશ આવક દર્શાવે છે.

$$PCI = \text{રાષ્ટ્રીય આવક} / \text{કુલ વસ્તી}$$

માથાદીઠ આવક વધવી એ જીવનધોરણ સુધારવા માટે જરૂરી છે પરંતુ પૂરતું નથી. જો વસ્તી વૃદ્ધિનો દર આવક વૃદ્ધિના દર કરતા વધારે હોય, તો માથાદીઠ આવક ઘટે છે. ભારતમાં તાજેતરના વર્ષોમાં માથાદીઠ આવકમાં સાતત્યપૂર્ણ વધારો જોવા મળ્યો છે, છતાં વિકસિત દેશોની તુલનામાં તે હજી ઓછી છે.

૩.૧ જીવનધોરણના માપદંડો

જીવનધોરણ માત્ર આવક પર નહીં પણ પાયાની સુવિધાઓ પર નિર્ભર છે. આને માપવા માટે અર્થશાસ્ત્રીઓએ વિવિધ ઇન્ડેક્સ વિકસાવ્યા છે: